

Full-scale Educational Model in Arafa prayer and Educational Principles related to it

Mahdieh Keshani¹, Abazar Kafi Mousavi²

DOI:

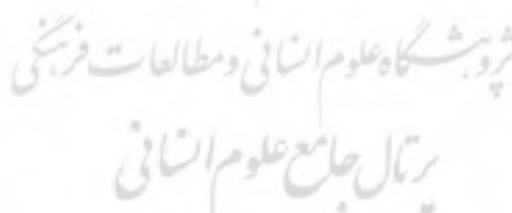
10.30497/esi.2024.246671.1809

Abstract

The aim of the present study was to explain the full-scale educational model in the Arafa prayer and to infer educational principles based on it. This study was a descriptive study of content analysis. First, by reading the contents of the Arafa prayer in full, the extracted data were coded and classified at three levels: open, axial, and selected using Max Quda software. Then, based on the extracted conceptual model, educational principles were inferred through content analysis in an inductive manner and in the form of content analysis. The results of the study showed that among the 588 open codes obtained from the Arafa prayer, the most codes were related to the belief, worship, morality, and then the aesthetic-artistic dimensions, respectively. The results of the study refer to the principles of spatial unity, the position of the creature and the creator, the characteristic of worship, the wonder of human creation, the guidance of creation, intelligent interaction with the enemy, true knowledge, technology as a blessing, an aesthetic view, and economic scope. It can be concluded that it is necessary to compile and apply a coherent set of foundations and principles and methods of all-round human education based on religious sources in the process of education.

Keywords: education, educational fields, Arafa prayer, educational principles, belief, worship, enemy knowledge.

1. Assistant Professor, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran (Corresponding Author).
m.keshani@cfu.ac.ir

2. Assistant Professor Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran.
a.kafi@cfu.ac.ir

الگوی تربیتی تمام‌ساحتی در دعای عرفه و اصول تربیتی مرتبط با آن

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۷

مهدیه کشانی^۱

اباذر کافی موسوی^۲

DOI: 10.30497/esi.2024.246671.1809

چکیده

هدف پژوهش حاضر، تبیین الگوی تربیتی تمام‌ساحتی در دعای عرفه و استنباط اصول تربیتی مبتنی بر آن بود. این پژوهش توصیفی از نوع تحلیل محتوا بود. ابتدا با خوانشی کامل از مضامین دعای عرفه داده‌های مستخرج در سه سطح باز، محوری و منتخب با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا کدگذاری و طبقه‌بندی شد و سپس بر اساس الگوی مفهومی استخراج شده اصول تربیتی از طریق تحلیل محتوا به شیوه استقرائی و در قالب تحلیل مضمون استنباط گردید. یافته پژوهش نشان داد که از میان ۵۸۸ کد باز به دست آمده از دعای عرفه، بیشترین کدها به ترتیب مربوط به ساحت اعتقادی، عبادی، اخلاقی و سپس ساحت زیبایی‌شناسی-هنری بود. اصول تربیتی به وحدت ساحتی، جایگاه مخلوق و خالق، شاخصه عبادت، شگفتی خلقت انسان، راهنما بودن خلقت، تعامل هوشمندانه با دشمن، دانایی حقیقی، فناوری به‌عنوان نعمت، نگاه زیبایی‌شناسی و وسعت اقتصادی، اشاره دارد. چنین نتیجه‌گیری می‌شود تدوین و کاربرست مجموعه منسجمی از مبانی و اصول و روش‌های تربیت تمام‌ساحتی انسان براساس منابع دینی درفرایند تعلیم و تربیت امری ضروری است.

واژگان کلیدی: تربیت، ساحت‌های تربیتی، دعای عرفه، اصول تربیتی، اعتقادی، عبادی، دشمن‌شناسی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. استادیار گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

m.keshani@cfu.ac.ir

a.kafi@cfu.ac.ir

۲. استادیار گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

بیان مسئله

ساحت در زبان عربی به معنای محوطه، میدان و فضای میان منازل محله است: «الناحية وهي أيضا فضاء يكون بين دور الحي» (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۴۹۲) و در زبان فارسی نیز به معنای عرصه، محوطه، حیاط خانه و میدان به کار می‌رود (دهخدا، ۱۳۳۱، ذیل واژه ساحت). در علم تعلیم و تربیت، ساحت به حوزه و محدوده‌ای از فعالیت‌های تعلیم و تربیت اطلاق می‌شود که ناظر به پرورش بخشی از استعدادها، بینش‌ها، مهارت‌ها و توانایی‌های مشترک است (داودی، ۱۴۰۰، ص. ۱۵۲) در پژوهش پیش رو، «ساحت» معادل ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین شامل ساحت اعتقادی- عبادی- اخلاقی، زیستی- بدنی، اجتماعی- سیاسی، علمی- فناوری، اقتصادی- حرفه‌ای و زیبایی‌شناسی- هنری، مصوب ۱۳۹۰ ملاک می‌باشد (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰).

تربیت تمام‌ساحتی، مفهومی است که در سال‌های اخیر و به‌طور ویژه، مورد توجه دست‌اندرکاران تربیت در کشور قرار گرفته است و تلاش می‌شود هر چه بیشتر، مقدمات نظری و عملی کاربردی‌سازی آن در نظام آموزشی فراهم گردد. تربیت مسیری برای ارتقا و تعالی حیات یکپارچه‌ی انسان در ابعاد و شئون مختلف آن است؛ بنابراین خود تربیت نیز در عین یکپارچگی، واجد شئون مختلفی است که مدرسه باید در هرکدام، فرصت‌های تربیتی مناسبی را برای فراگیران فراهم سازد تا آن‌ها از تربیتی معطوف به تمام شئون حیات (تربیت تمام‌ساحتی) برخوردار شوند (حسینی و صادق‌زاده قمصری، ۱۴۰۲).

دعای (عرفه) یکی از ادعیه پرمعنا، جذاب و بسیار شیوا است. این دعا توسط امام حسین (سلام‌الله‌علیه) در سال ۵۷ هجری قمری، در نقطه‌ای از عرفات ایراد شده است. دعای عرفه مشتمل بر حقایق و مفاهیم بسیار بلند است که این‌گونه حقایق تنها از معصوم امکان صدور دارد؛ از علامه طباطبایی چنین نقل شده است: «کیست که بتواند این‌گونه حقایق را اصلاً به ساخت و پرداخت این‌گونه عبارات قادر بیان کند، ما با صرف عمری در فلسفه و عرفان نیستیم و تنها از امام معصوم ساخته است» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۸، ج. ۱۴، ص. ۴۵)؛ بنابراین، می‌توان گفت: محتوای بلند دعای عرفه نشانه صدور این دعا از زبان امام معصوم است. طبق اصل معروف «دلالت‌ه تغنی عن السند» محتوای بسیار باعظمت این دعا ما را از بررسی سندی بی‌نیاز می‌سازد.

کلمه «اصل» به معانی گوناگون به کار می‌رود. این کلمه در لغت به معنای بُن، اساس، ریشه، بنیان، جوهر و مبنا می‌باشد (میرزایی، ۱۳۸۸، ذیل کلمه اصل). در اصطلاح نیز معانی متفاوتی از این کلمه مدنظر است. می‌توان گفت که در هر قلمرویی از دانش، اصل معنایی متناسب با آن قلمرو دارد. در حوزه تعلیم و تربیت، مقصود از اصول، قواعدی است که می‌توان آن را نوعی دستورالعمل کلی و راهنمای عملی تدابیر تربیتی دانست (حاجی ده آبادی، ۱۳۹۸، ص. ۵۵). بر همین اساس و با توجه به مبانی نظری و شناختی که در دعای عرفه و در ساحت‌های مختلف وجود دارد، می‌توان اصولی را برای تربیت استنباط نمود که علاوه بر کمک نمودن به تربیت تمام‌ساحتی، می‌تواند به‌عنوان راهبردهای کلی در تعلیم و تربیت مورد استناد قرار گیرد.

بایسته‌های مطرح شده در موارد بالا، رهنمون کننده به موضوعی است که مسئله اصلی تحقیق حاضر را تشکیل می‌دهد. توضیح آنکه اگر جایی سخن از تربیت کردن و تربیت شدن، به میان می‌آید؛ باید انسان را در مجموع ابعاد خلقت خلیفه‌اللهی او مورد توجه قرار داد و این مسئله جز با تربیتی تمام‌ساحتی و همه‌جانبه اتفاق نمی‌افتد. نکته دوم در دیدگاهی است که منبع و مبنای رجوع برای تربیت را مشخص می‌نماید. به عبارتی کدام نظرگاه می‌تواند تأمین‌کننده تربیت تمام‌ساحتی بر اساس انسان نگاره‌ای کامل و جامع باشد. یقیناً این مبنا بایستی از جانب خالق آدمی بوده تا بتوان ادعا نمود که تربیت تمام‌ساحتی به تکیه‌گاهی محکم، استوار شده است. حال چالش بعدی پاسخ‌دهنده این موضوع خواهد بود که اساساً فهم مبانی تربیت تمام‌ساحتی بر اساس دستورات خالق انسان، چگونه میسر است. قرآن و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) به‌عنوان واسطه‌های فیض، شاهراهی برای انتخاب و تمسک به اهداف خلقت خداوند در راستای تربیت انسان هستند.

به عبارت واضح‌تر در انتخاب دعای عرفه جهت فهم تربیت تمام‌ساحتی و اثبات مدعای تحقیق، چند نکته مورد توجه بوده است: اول اینکه؛ دیگر ادعیه و سخنان معروف از جمله دعای کمیل، حدیث کساء، صحیفه سجادیه و نهج‌البلاغه از جهت تربیت تمام‌ساحتی مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته‌اند، لذا برای غنی بخشی به روند پژوهش تربیت تمام‌ساحتی و تکمیل آن، لازم است دعای عرفه هم در همین راستا مورد ارزیابی قرار گیرد. در ثانی دعای عرفه به سبب پرداختن به سطوح و ابعاد مختلف تربیت تمام‌ساحتی، حائز اهمیت بوده و

جایگاه ویژه‌ای دارد به گونه‌ای که در مضامین مختلف این دعا به جزئیات ساحت‌های مختلف، مانند ساحت زیستی بدنی توجه شده و شرح داده شده است. در نهایت اینکه نتایج تحقیق حاضر می‌تواند در کنار پژوهش‌های دیگر صورت گرفته، سبب نوعی هم‌افزایی در زمینه تربیت تمام‌ساحتی بر اساس مبانی دینی و وحیانی باشد.

با توجه به مقدمات فوق، می‌توان در باب ضرورت‌سنجی نوشتار حاضر، به موارد زیر اشاره نمود: در گام اول نگاه و واکاوی تربیت تمام‌ساحتی از دریچه مضامین دینی دارای ارزش و اهمیت بوده و به‌منظور تأمین اهداف کلان تربیتی، لازم است به این مهم توجه لازم شود. در گام دوم و در رجوع به منابع دینی برای دستیابی به تبیین تربیت تمام‌ساحتی، یافتن الگوهایی جامع و کامل که در تمامی ساحت‌ها دارای گزاره‌های معرفتی و تربیتی باشند، ضروری است. این مهم در مراجعه به دعای عرفه که مناجاتی جامع در همه ابعاد تربیتی انسان است، تأمین می‌شود. در گام سوم، نگاه و رویکرد تربیت محور و استنباط دلالت‌های تربیتی از مضامین دینی اولیه به مظلوز تربیت انسانی و به‌ویژه الگوی تربیتی در مدارس، می‌تواند موضوعی راهگشا برای تأمین اهداف منابع بالادستی تربیتی باشد. در گام چهارم بررسی، تبیین‌های استخراج شده جهت ترسیم الگوهای نظری برای فهم و اثربخشی چنین استنباط‌هایی، گامی مهم و اساسی محسوب می‌شود.

شواهد مطالعاتی نشان‌دهنده آثار متعددی در رابطه با ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیتی است. برخی از این پژوهش‌ها به تحلیل محتوای کتاب‌های دبستان و متوسطه از نظر میزان توجه به ساحت‌ها پرداخته‌اند (فرهادی و گرامی طبیبی، ۱۴۰۰؛ علیپور، حیدری و سنجری، ۱۳۹۸). همچنین برخی نیز تحلیلی از محتوای قرآن، ادعیه و سیره‌ی تربیتی ائمه از نظر میزان توجه به ساحت‌ها ارائه داده‌اند (محمدی پویا، ۱۳۹۸؛ یزدانی، محمدی پویا و بیجنوند، ۱۳۹۸).

بر اساس مقدمات مربوط به پیشینه، پژوهش حاضر، در دسته‌ی دوم قرار می‌گیرد. در این دسته، ساحت‌های تربیتی از منظر قرآن، نهج‌البلاغه و سیره تربیتی امام علی (علیه‌السلام)، صحیفه سجادیه و دعای کمیل مورد بررسی قرار گرفته است. با این حال، مقاله‌ای که به ساحت‌های تربیتی در دعای عرفه پرداخته باشد، یافت نشد. در این دسته، تنها یک مقاله که ارتباط مستقیمی با پژوهش حاضر دارد شناسایی شده است که به اختصار توضیح داده می‌شود:

بهشتی (۱۴۰۱) در مقاله‌ی «دلالت‌های تربیتی دعای عرفه در ساحت تربیت توحیدمدار با تکیه بر روش‌های تربیت اخلاقی عرفانی» بیان می‌دارد: ۱. دعای عرفه از آغاز تا انجام بر مدار توحید ایراد شده و با وجود مضامین متکثر و متعدد یک متن جامع و به‌هم‌پیوسته در موضوع توحید و مشحون از دلالت‌های تربیتی است. ۲. در منشور تربیتی دعای عرفه، روش‌های ویژه‌ای برای پرورش دادن و ربانی شدن انسان مورد تأکید قرار گرفته و در ساحت تربیت اخلاقی عرفانی مشتمل بر روش‌های تربیتی قابل توجه است. ۳. روش‌های تربیت اخلاقی عرفانی دعای عرفه در دو زمینه خودتربیتی و دیگرتربیتی است.

همچنین محمدی پویا (۱۳۹۸) در مقاله «تبیین سیره‌ی تربیتی امام سجاده (ع) در صحیفه سجادیه با تأکید بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» بیان می‌دارد که امام سجاده (ع) به تمام ساحت‌های تربیت آدمی (اعتقادی، عبادی و اخلاقی-اجتماعی و سیاسی-زیستی و بدنی-اقتصادی و حرفه‌ای-زیبایی‌شناختی و هنری-علمی و فناورانه) توجه داشته‌اند و از همین رو می‌توان سیره‌ی تربیتی ایشان را به‌عنوان اسوه‌ای حسنه، نه‌تنها در نظام تعلیم و تربیت رسمی کشور بلکه در هویت بخشی به سبک زندگی افراد جامعه، به شمار آورد.

بر اساس پیشینه پژوهش، جای خالی تبیین الگوی ساحت‌های تربیتی در دعای عرفه به‌طور بارزی آشکار می‌گردد. از همین رو در نوشتار حاضر تلاش شده است در بخش‌های زیر، رویکرد و نگاه نوآورانه‌ای عرضه شود: تبیین تربیت تمام‌ساحتی در دعای عرفه که مضامین متعالی در همه ابعاد و ساحت‌ها در آن وجود دارد. تحلیل داده‌های استخراج شده با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا^۱ که شیوه‌ای نو در زمینه کدگذاری داده‌ها است و در نهایت، استنباط اصول حاصل از استخراج داده‌های نظری و کدهای دسته‌بندی شده است.

با عنایت به موارد مطرح شده، پژوهش حاضر سعی دارد در نگاهی جامع به دعای عرفه، ابتدا الگوی تربیتی تمام‌ساحتی در مضامین این دعا را استخراج نموده، سپس بر اساس تحلیل و کدگذاری داده‌ها، اصول تربیتی این الگو را استنباط نماید. بر همین اساس سؤالات پژوهش شامل موارد زیر می‌باشد:

۱. ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیت، در دعای عرفه دارای چه الگویی است؟

۲. ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیت در دعای عرفه، دارای چه دلالت‌هایی تربیتی در بخش اصول تربیت می‌باشد؟

روش پژوهش

این پژوهش کیفی و توصیفی از نوع تحلیل محتوا بود و در دو بخش انجام شد. در بخش اول متن مربوط به دعای عرفه، چند بار خوانده شد تا محقق با آن مأنوس شود و بتواند آن را بهتر درک کند. در این مرحله که به شیوه نمونه‌گیری هدفمند انجام شد، نمونه‌گیری تا اشباع مقولات ادامه داشت و سبب خوانش کل مضامین دعای عرفه گردید. مضامین فوق که به روش فیش‌برداری استخراج گردید، با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا در سه سطح باز، محوری و انتخابی کدگذاری شد. در بخش کدگذاری باز ۵۸۸ کد اولیه به دست آمد. در ادامه، نرم‌افزار مذکور با یافتن پیوندهای میان مقولات به رمزگذاری محوری اقدام می‌کند و در نهایت، فرضیه‌ها در قالب همین مقوله‌ها تعیین می‌شوند که به آن، کدگذاری انتخابی می‌گویند. (Corbin & Strauss, 1990, p. 12). در نهایت با مراجعه‌ی مجدد به دعای عرفه و مقایسه‌ی توصیف کدهای فوق با این متون، تلاش شد نتایج اعتباریابی شوند. نتایج اعتباریابی، نشان دهنده تطابق داده‌های استخراج‌شده و کدگذاری شده با متن دعای عرفه است.

در مرحله آخر، مطالعه تطبیقی کدهای محوری و باز به استخراج اصول تربیتی به روش تحلیل محتوای کیفی به شیوه‌ی استقرایی انجام شد. مراحل این روش و نحوه استفاده از آن توسط محققین، بدین شرح می‌باشد:

- تعیین واحد تحلیل: در این پژوهش نیز از مضمون به‌عنوان واحد تحلیل استفاده شد. مضامین مستخرج از کلمات و جملات و یا بندهای دعای عرفه که در سه سطح مورد ارزیابی قرار گرفت؛
- ایجاد نظام مقوله‌بندی: مقوله‌های پژوهش حاضر بر اساس نظام استقرایی شکل گرفتند. در این پژوهش، ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیت در دعای عرفه به‌عنوان نظام مقوله‌بندی انتخاب شدند؛
- تحلیل و استنباط از متن: در این مرحله، پژوهشگر ادراکات خود از محتوای داده‌ها را با نگاهی عمیق بررسی می‌کند تا دلالت‌های ضمنی آن را استنباط کند (Jensen & Jankowski, 2002, p. 184).

در این پژوهش، داده‌های به‌دست‌آمده ذیل ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیت، مورد تحلیل قرار گرفت و اصول مرتبط با هر ساحت استخراج شد. به عبارتی جامعه مطالعاتی در تحقیق حاضر شامل تمامی عبارت‌های دعای عرفه (در قالب مضمون معنادار، جمله، یا چند جمله مرتبط از جهت معنایی) می‌باشد.

یافته‌های پژوهش

در تحقیق حاضر، ۵۸۸ کد باز استخراج شده از دعای عرفه در قالب جداول و نمودارهای تصویری با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا ارائه شده است. این شیوه کدگذاری و نمودارسازی، فهم مطالب و گونه‌ها را برای محققین راحت‌تر می‌نماید. در ادامه، داده‌های تحقیق در قالب چهار جدول و یک نمودار تصویری، جهت تبیین الگوی ساحت‌های تربیتی در دعای عرفه ارائه شده است. البته جدول تفصیلی به دلیل تعداد بالای کدها، به صورت کامل ترسیم نشده و در هر بخش نمونه کدها آورده شده است.

جدول ۱: جدول تفصیلی کدهای باز، محوری و انتخابی

کد انتخابی	کد محوری	کد باز
۱. ساحت اعتقادی، اخلاقی، عبادی	اعتقادی	برای تقدیر و سرنوشتش برگرداننده‌ای/ برای بخششش بازدارنده‌ای/ همانند ساخته‌اش ساخته هیچ سازنده‌ای نیست/ او سخاوتمند وسعت بخش است/ انواع مخلوقات را پدید آورد/ ساخته‌ها را با دانایی و فراستش استوار ساخت/ پیش‌تازی‌ها بر او پوشیده نمی‌ماند/ امانت‌ها نزد او ضایع نمی‌شود/ پاداش‌دهنده هر سازنده/ بی‌نیازکننده هر قناعت‌گر/ رحم‌کننده بر هر نالان/ فرستنده سودها/ نازل‌کننده کتاب جامع با نور درخشان است/ شنونده دعاها/ دورکننده نگرانی‌ها/ بالا برنده درجات/ کوبنده گردن‌کشان/ ولی زمانی به دنیا آمد آوردی به خاطر آنچه در دانش و آگاهی‌ات برایم رقم خورده بود/ هدایتی که مرا برای پذیرفتن آن آماده ساختی/ نعمت‌های کامل/ بر من مهر ورزیدی/ مرا در آفرینش وجودم گواه نگرفتی/ چیزی از کار پدید آمدنم را به من واگذار نکردی/ سپس برای آنچه در دانش و آگاهی‌ات از هدایتم گذشته بود/ در حال کودکی و خردسالی در میان گهواره نگهداری‌ام نمودی/ دل دایه‌ها را بر من مهربان نمودی/ مادران پرمهر را به پرستاری‌ام گماشتی/ از آسیب‌های پریان نگهداری فرمودی
	اخلاقی	بی‌نیازکننده هر قناعت‌گر/ پذیرفتن خشنودیت را بر من آسان کردی/ نادانی و گستاخی‌ام بر تو، جلوگیری نشد/ با پرهیزگاری مرا خوشبخت گردان/

الگوی تربیتی تمام‌ساحتی در دعای عرفه و ... / مهدیه کشانی و اباذر کافی موسوی ۱۵۳

کد انتخابی	کد محوری	کد باز
۲. ساحت زیستی-بدنی		اخلاص را در عملم/ زشتی‌ام را بپوشان/ شیطانم را بران/ از رفتار کفایت‌کننده‌ات؛ بر محمد و خاندان محمد درود فرست/ در نزد خویش خوارم ساز/ به گناهانم رسوایم مساز/ به پنهانم خوار و بی‌مقدارم مکن/ عیبم را پوشاند/ تویی که پرده‌پوشی نمودی/ سپس من معبودا اعتراف‌کننده به گناهانم هستم/ منم که بد کردم/ منم که خطا کردم/ منم که قصد گناه کردم/ منم که نادانی نمودم/ منم که غفلت ورزیدم/ منم که اشتباه کردم/ منم که به غیر تو اعتماد کردم/ منم که وعده کردم/ منم که وعده شکستم/ منم که پیمان‌شکنی نمودم/ منم که اقرار کردم/ منم که به نعمت بر خود و پیش خود اعتراف کردم و به گناهانم اقرار می‌کنم/ اخلاصم برای یاد تو و به خاطر یکتاپرستی
	عبادی	ستایش ویژه خداست/ معبودی جز او نیست/ به سپاسگزاری و یادت آگاهی‌ام دادی/ طاعت و عبادت را بر من واجب ساختی/ اگر اطاعت کنم قدردانی‌ام فرمایی/ اگر به سپاس‌گزاری‌ات برخیزم بر نعمتم بیفزایی/ برای کدام‌یک از عطایات به سپاسگزاری برخیزم/ حرکات رکوع و سجودم/ خلاصه با تمام این امور گواهی می‌دهم بر اینکه اگر به حرکت می‌آمدم و طول روزگاران و زمان‌های بس دراز می‌کوشیدم، بر فرض که آن همه زمان را عمر می‌کردم که شکر یکی از نعمت‌هایت را بجا آورم توانایی‌اش را نداشتم/ جز با مهرورزی‌ات که به سبب آن شکر بر من واجب می‌شود/ شکر دائم و نو و ثنایی تازه و فراهم/ آری اگر من و همه شمارش‌گران از آفریدگانت، حرص ورزیم که نهایت نعمت‌هایت، از نعمت‌های سابقه‌دار و بی‌سابقه‌ات را برشماریم، هرگز نمی‌توانیم به شماره آوریم/ ستایش ویژه خداست
	بدنی	سپس در میان صلب‌ها جایم دادی/ همواره کوچ‌کننده بودم از صلبی به رحمی/ در عرصه گاهش نشو و نمایم دادی/ در نتیجه وجودم را پدید آوردی از نطفه ریخته شده/ در تاریکی‌های سه‌گانه میان گوشت و خون و پوست جایم دادی/ از بین غذاها شیر گوارا نصیبم کردی/ از زیادی و کمی سالمم داشتی/ تا آنگاه که آغاز به سخن کردم/ مرا در هر سال با افزوده شدن به وجودم پرورش دادی/ آفرینشم کامل شد/ تاب و توانم معتدل گشت/ مرا از بهترین خاک آفریدی/
	زیستی	با شگفتی‌های حکمتت به هراسم افکندی/ به آنچه در آسمان و زمین از پدیده‌های نو و شگفت پدید آوردی بیدارم کردی/ بر من آسان نمودی/ مرا بر بلاهای روزگار و حوادث شب‌ها و روزها یاری ده/ از هراس‌های دنیا و گرفتاری‌های آخرت رهایم کن/ پروردگارا به نور ذاتت که زمین و آسمان‌ها به آن روشن گشت و تاریکی‌ها به آن برطرف شد/ ای آن‌که زمین را بر آب

کد انتخابی	کد محوری	کد باز
		انباشت و هوا را به آسمان بست/ای که بادها را مژده دهندگانی پیشاپیش باران رحمتش فرستاد/ آسمان‌های هفتگانه و زمین‌ها و هرکه در آن‌هاست تو را تسبیح می‌گویند/ هیچ موجودی نیست مگر اینکه همراه ستایش تسبیح می‌گوید/ شر بدکاران جن و انس را از من دور کن.
۳. ساحت اجتماعی-سیاسی	سیاسی	در رابطه با او انتقام و هدفم را نشانم ده/ مرا از شر آنچه ستمگران در زمین انجام می‌دهند بازدار/ یا به بیگانه تا با من با ترش‌روی برخورد کند/ تویی که مرا با پیروزی بر دشمنانم حمایت می‌کنی/ بر دشمنم پیروز گرداند/ تویی که قدرت دادی/ تویی که نصرت دادی/ از پادشاهان از اینکه مجازاتم نمایند/ای رهاکننده اسیر در بند
	اجتماعی	مرا بر آن‌که به من ستم روا داشته پیروز کن/ برایم معبودا در آخرت و دنیا درجه‌ای برتر قرار ده/ پروردگارا به اینکه محافظتم نمودی و موقفم داشتی/ پروردگارا به اینکه یاری‌ام نمودی و توانمندی‌ام دادی/ در خاندان و مالم جانشینم باش/ در دیدگان مردم بزرگم کن/ از شر جن و انس سالمم بدار/ خدایا، مرا به که واگذار می‌کنی؟ به نزدیک تا با من به دشمنی برخیزد/
۴. ساحت علمی-فناوری	علمی	در حال نادانی، معرفتم داد/ خدایا در عین دانایی نادانم، پس چگونه در عین نادانی نادان نباشم/ معبودم چه اندازه به من لطف داری. با این نادانی فوق‌العاده من/ معبودم از اختلاف آثار و تغییرات احوال دانستم که خواسته‌ات از من این است که خود را در هر چیز به من بشناسانی تا در هیچ چیز نسبت به تو جاهل نباشم/ معبودا از علم انباشته‌ات به من بیاموز/ معبودم مرا به حقایق اهل قرب محقق کن/ مرا به جایگاه‌های بیچارگی‌ام آگاه کن/ تویی که انوار را در قلوب دوستانت تاباندی تا تو را شناختند و یگانه‌ات دانستند
	فناوری	پاداش‌دهنده هر سازنده، از انواع وسایل زندگی و اقسام بهره‌ها نصیب من فرمودی
	بعد هنری	-
۵. ساحت زیباشناختی-هنری	بعد زیبایی شناختی	رفتار زیبایی/ مرا کامل و آراسته به دنیا آوردی/ معبودم، اگر زیبایی‌هایی از من نمایان شود، به احسان توست و تو را بر من مهرورزی بسیار است/ و اگر زشتی‌هایی از من ظاهر گردد، به عدل توست و تو را بر من حجت کامل است/ معبودم کسی که زیبایی‌هایش زشتی بوده، پس چگونه زشتی‌هایش زشتی نباشد/ای آن‌که به کمال زیبایی‌اش تجلی کرد.
	حرفه‌ای	پروردگارا تویی که در کارها موقفم نمودی

کد انتخابی	کد محوری	کد باز
۶. ساحت اقتصادی-حرفه‌ای	اقتصادی	به من در تقدیرت برکت ده/ خدایا قرار ده، بی‌نیازی را در روح و روانم/ خدایا گرفتاری‌ام را برطرف کن/ بدهکاری‌ام را ادا کن/ به اینکه بر من نعمت بخشیدی و راهنمایی‌ام کردی،/ پروردگارا به اینکه سزاوار احسانم کردی و از هر خیری عطایم فرمودی،/ به اینکه بی‌نیازم ساختی و اندوخته‌ام بخشیدی/ مرا در سفرم نگهدار/ در خاندان و مالم جانشینم باش/ مرا در آنچه نصیبم فرمودی برکت ده/ مرا از نعمت‌هایت محروم مفرما/ ای که عطاهايش نزد من شماره نشود و نعمت‌هايش تلافی نگردد،/ در حال برهنگی، پوشاند مرا و در حال گرسنگی سیرم کرد/ در حال نداری، دارایم کرد/ در ثروتمندی محرومم نکرد/ تویی که نعمت دادی/ تویی که افزون نمودی/ تویی که روزی دادی/ تویی که عطا کردی/ تویی که بی‌نیاز نمودی/ تویی که ثروت بخشیدی/

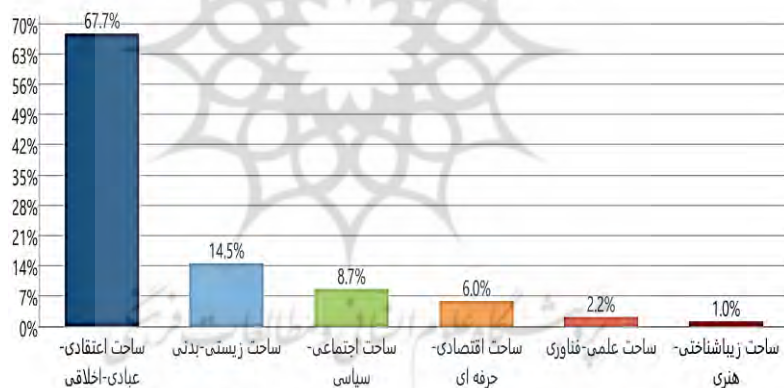
ساحت اعتقادی و اخلاقی، بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به خودشناسی، خداشناسی، ایمان به خداوند و باور به معاد، نبوت و سایر معتقدات دینی است. ساحت تربیت زیستی و بدنی به حفظ و ارتقای سلامت و بهداشت جسمی و روانی خود و دیگران، تفریحات و سالم حفاظت از محیط زیست است. ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی بر ارتباط مناسب شهروندی با دیگران، تعامل با دولت و نهادهای مدنی و سیاسی تأکید دارد. ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای به توانایی آدمی در تدبیر امر معاش و تلاش اقتصادی و حرفه‌ای ناظر است.

ساحت تربیت علمی و فناوری به توانمندی افراد جامعه در شناخت، بهره‌گیری و توسعه نتایج خردورزی و تجربه متراکم بشری در انواع دانش‌ها و فناوری‌های مفید و لازم برای زندگی مبتنی است. ساحت تربیت زیبایی‌شناختی و هنری ناظر به فعالیت قوه خیال و بهره‌مندی از عواطف، احساسات و ذوق زیبایی‌شناختی و توان خلق آثار و ارزش‌های هنری است. همان‌طور که مضامین جدول (۱) نشان می‌دهد، در دعای عرفه به این ساحت‌ها با رویکرد توحیدی توجه شده است. همچنین در دعای عرفه طبق جدول (۲) و نمودار (۱)، بیشترین کدها به ترتیب مربوط به ساحت اعتقادی، عبادی، اخلاقی و سپس ساحت زیبایی‌شناسی-هنری بود.

جدول ۲: مقایسه‌ای کدهای انتخابی و محوری

کد	تعداد	درصد
ساحت اعتقادی	۳۰۱	۳۹.۴
ساحت اخلاقی	۳۵	۴.۵۴
ساحت عبادی	۶۲	۸.۰۴
ساحت بدنی	۷۴	۹.۶۰
ساحت زیستی	۱۱	۱.۴۳
ساحت سیاسی	۹	۱.۱۷
ساحت اجتماعی	۴۲	۵.۴۵
ساحت فناوری	۲	۰.۲۶
ساحت علمی	۱۱	۱.۴۳
ساحت هنری	۰	۰.۰۰
ساحت زیباشناختی	۶	۰.۷۸
ساحت حرفه‌ای	۱	۰.۱۳
ساحت اقتصادی	۳۴	۴.۴۱

ساحت‌های تربیتی در دعای عرفه

نمودار ۱: مقایسه فراوانی کدهای باز در ساحت‌های شش‌گانه تربیتی

تحلیل تربیتی داده‌های ساحتی دعای عرفه

دعای عرفه، گنجینه عظیمی از مبانی اعتقادی است. گرچه در دعای عرفه تمامی ساحت‌های شش‌گانه تربیتی مورد اشاره قرار گرفته اما رویکرد و جهت‌گیری این ساحت‌ها در ذیل گزاره‌های

اعتقادی بیان شده است. به عبارتی، اگر در جایی سخن از زیست جسمی یا نگاه اقتصادی یا گزاره‌های زیباشناسی می‌شود، عبارات در پیوند با رب‌العالمین و با رویکرد اعتقاد توحیدی بیان می‌گردد. با این مقدمه می‌توان اصول مستخرج از تربیت ساحتی در دعای عرفه بر اساس موارد زیر برشمرد:

۱. اصل لزوم توجه به وحدت ساحت‌ها در ذیل توحید (ذیل بُعد اعتقادی)

همان‌گونه که مهره‌های تسبیح برای پیوند خود، نیازمند ریسمانی هستند تا استوار بمانند، ساحت‌های تربیت، ابعاد هویت و شاکله شخصیت نیز باید حول محوری ثابت و متقن شکل بگیرند تا تشتت و پراکندگی و بی‌سامانی در رویه‌ها و عدم ثبات و تزلزل در رفتارها بروز نکند. چتر توحیدی که در دعای عرفه بر تمامی ساحت‌های تربیتی سایه افکنده است مبین این موضوع است که تمامی ساحت‌ها از زیربنایی‌ترین، یعنی ساحت زیستی - بدنی تا مادی‌ترین آن‌ها یعنی ساحت اقتصادی - حرفه‌ای، می‌بایست ذیل توحید تعریف شده و جهت‌دهی شود. این تعریف و جهت‌دهی نه‌تنها در مبانی معرفت‌شناختی باید ساری و جاری باشد بلکه در رویکردهای عملی از هدف‌گذاری‌ها تا کاربرد روش‌ها و برنامه‌ها باید دیده شده و پررنگ باشد. به عبارتی، رنگ توحیدی بر خرقه‌ی تربیت تمام‌ساحتی باید نمایان باشد و این وجه ممیزه تربیت با رویکرد اسلامی و انواع دیگر تربیت است. در جدول (۳) نگاه و وحدت توحیدی را می‌توان در دعای عرفه به‌خوبی مشاهده نمود که چگونه همه‌چیز در وصل و ربط به رب‌العالمین مشاهده می‌شود و چگونه ساحت‌های انسانی در ذیل خالقیت پروردگار تعریف می‌شوند.

جدول ۳: ساحت‌های تربیتی ذیل ساحت توحید در دعای عرفه

اینکه آفرینش را آغاز کردی و صورتم را نیکو نمودی، پروردگارا به اینکه در خویشتم سلامت و تندرستی نهادی / تویی که شفا بخشیدی، تویی که سلامت کامل دادی. ای که بادها را مژده دهندگانی پیشاپیش باران رحمتش فرستاد / پروردگارا به نور ذاتت که زمین و آسمان‌ها به آن روشن گشت و تاریکی‌ها به آن برطرف شد.	ساحت زیستی - بدنی
در حال نادانی، معرفتم داد / تویی که انوار را در قلوب دوستان تاباندی تا تو را شناختند و یگانه‌ات دانستند بنابراین از انواع وسایل زندگی و اقسام بهره‌ها نصیب من فرمودی.	ساحت علمی - فناوری
ای آن‌که مرا از پدران و مادران پوشاند، از اینکه مرا از خود براند و از خویشان و برادران، از اینکه مرا سرزنش کنند.	ساحت اجتماعی - سیاسی

ای رهاکننده اسیر در بند/ای آن که پادشاهان در برابرش یوغ ذلت بر گردن‌هایشان گذاشته‌اند، در نتیجه از حملاتش ترسانند.	
پروردگارا به اینکه آفرینش را آغاز کردی و صورتم را نیکو نمودی/ تویی که زیبا نمودی.	ساحت زیبایی شناسی - هنری
ای روزی‌دهنده کودک خردسال/ رزقی که می‌گسترانی. تویی که موفق نمودی.	ساحت اقتصادی - حرفه‌ای

همین رویکرد وحدت ساحتی ذیل توحید که در قرآن و ادعیه و به‌خصوص به‌صورت کامل در دعای عرفه ارائه شده است، سبب می‌شود تا نظام تربیت مدرسه‌ای به‌صورت ویژه این رویکرد را در اهداف کلان و راهبردی خود قرار داده و دیگر ساحت‌ها را ذیل اعتقاد به توحید و رجوع به آن تعریف نماید (حسینی و صادق زاده قمصری، ۱۴۰۲). بر همین اساس، باید بدانیم «ما در ابدیت خود فقط قلب هستیم، حس و خیال و عقل به معنی دنیایی‌اش آنجا نیست. از این رو، اسلام در عین نظر به همه‌ی ابعاد انسان، بیش از همه به بُعد اصیل و حقیقت اصلی انسان که همان بُعد معنوی اوست نظر دارد و بقیه ابعاد را وسیله و ابزاری برای پرورش و تعالی آن بُعد می‌داند» (طاهرزاده، ۱۳۸۵، ص. ۴۱).

۲. اصل لزوم آگاهی دهی به جایگاه مخلوق و خالق در نظام هستی (ذیل بُعد اخلاقی)

در دعای عرفه در بخش مضامین اخلاقی، رویکردی مشاهده می‌شود که در آن صفات ناشایست به خود و صفات شایسته به خالق نسبت داده می‌شود. فرازهایی که اشاره می‌کند «منم که بد کردم... منم که قصد گناه کردم... منم که وعده کردم، منم که وعده شکستم» بخشی از این مضامین است. در مقابل، خداوند این‌گونه توصیف می‌شود که «تویی که نادیده گرفتی... تویی که کمک کردی... تویی که حفظ کردی». این رویکرد در ساختارهای ادبی دیگر، به همین شکل دنبال می‌شود؛ اما سؤال اصلی اینجاست که هدف از اتخاذ چنین رویکردی در دعای عرفه به‌منظور تربیت انسان چیست؟ استعانت و اقرار دو هدفی است که در خود دعای عرفه به‌صورت ضمنی بدان اشاره شده است. استعانت به این منظور که خداوند کمک نماید تا آدمی به صفات نیکو مزین شود و از صفات ناشایست پاک گردد مانند عبارتی که می‌گوید «معبودم مرا از خواری نفسم نجات ده»؛ و اقرار و اعتراف به اینکه آدمی در برابر پروردگار و خالق خود، کوچک و بی‌مقدار

است مانند عبارتی که می‌گوید «در نزد خویش خارم ساز»؛ اما باز سؤال مطرح می‌شود که برای این استعانت از پروردگار و اقرار به خواری خود نزد او، چه فواید تربیتی مترتب است؟ باید توجه داشت استعانت از پروردگار در نگاه توحیدی و بر اساس اصلی که در مورد قبل اشاره شد، اگر به صورت قلبی برای انسان پذیرفته شده باشد، آدمی را به این امر رهنمون می‌کند که تنها پناهگاه و یاری‌دهنده همیشگی خداوند است و اقرار به خواری، انسان را از سرکشی و عصیان در برابر پروردگار در امان می‌دارد. رویکرد روشی دعای عرفه با نوعی «تلقین به نفس» از باب اینکه این دست عبارات به دفعات زیاد در دعا، مورد تکرار قرار داده، می‌تواند کمک‌کننده باشد. البته استعانت زمانی در تربیت اثرگذار است که توحید در آن وجود داشته باشد مثل زمانی که اقرار می‌کند: «ایاک نعبد و ایاک نستعین». اگر انسان در همه‌ی امور و شئون زندگی تنها به خدا تکیه کند؛ در استعانتش به خدا صادق است و اگر پس از سرخوردگی از دیگر اسباب و راه‌ها به فکر دعا و نیایش و استعانت از خدا بیفتد، درخواست او کاذب است (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ج. ۱، ص. ۶۶). حال اگر در امر تربیت، مربی بتواند مربی را به جایگاه خود و خالق و نسبت و ارتباط آن آگاه نماید، می‌توان انتظار داشت که مربی به درستی رابطه خود را با خالق جهان در ابعاد مختلف از جمله استعانت طلبی تعریف نماید.

۳. اصل لزوم دعوت به شکرگزاری به عنوان شاخصه عبادت (ذیل بُعد عبادی)

در دعای عرفه و در فرازهای مختلف به امور عبادی همچون رکوع و سجود و حج و دعا اشاره شده است و در مقابل معاصی و گناهان و کوتاهی در بندگی و عبودیت ذکر گردیده است؛ اما بیشترین مضمونی که در بین امور عبادی در دعای عرفه تکرار شده، بحث شکرگزاری از خداوند است. پاسخ به سه پرسش اصلی در این بخش می‌تواند باب چرایی فرازهای پرتکرار در زمینه شکرگزاری در دعای عرفه را فراهم نماید. بحث از اهمیت شکرگزاری، بحث الگوی شکرگزاری و بحث اثرات تربیتی این عمل عبادی. اگر بخواهیم پرسش‌ها را از دل دعای عرفه پاسخ دهیم، می‌توان با بیان دو پاسخ اول از متن دعای عرفه، در باب استنباط پاسخ سوم، قدم برداشت:

جدول ۴: گزاره‌های مربوط به شکرگزاری در دعای عرفه

شکرگزاری در دعای عرفه	
اهمیت و ضرورت	جز با مهرورزی‌ات که به سبب آن شکر بر من واجب می‌شود. خدایا تو را ستایش که مرا آفریدی. به سپاسگزاری و یادت آگاهی‌ام دادی. اگر به سپاس‌گزاری‌ات برخیزم بر نعمتم بیفزایی.
قالب و الگو	شکری دائم و نو و ثنایی تازه و فراهم. حمد و شکر همیشگی تورا ست. ستایش ویژه خداست، ستایشی که برابری کند با ستایش فرشتگان مقرب و انبیای مرسلش. ای که شکرم برای او اندک است. خلاصه با تمام این امور گواهی می‌دهم بر اینکه اگر به حرکت می‌آمدم و طول روزگاران و زمان‌های بس دراز می‌کوشیدم، بر فرض که آن همه زمان را عمر می‌کردم که شکر یکی از نعمت‌هایت را بجا آورم توانایی‌اش را نداشتم.

بر اساس دعای عرفه سپاسگزاری امری است که خداوند بدان عنایت دارد و انسان را نسبت به شکرگزاری آگاهی داده و در پاداش آن فزونی نعمت می‌دهد. به همین سبب گرچه آدمی دائماً باید شاکر باشد اما این را بداند که تمام عمر هم شکر کند نمی‌تواند حق آن را به‌جا بیاورد. البته چنین شکری نباید از سر عادت و کسالت بوده بلکه شکری از سر شوق و رضایت لازم است تا انسان را تربیت نماید. اثرات چنین شکری نه‌تنها بزرگی و مهربانی خداوند را در نزد بنده نمایان می‌کند بلکه انگیزه و روحیه عبادت و بندگی و هر نوع فعالیت را برای او فراهم می‌نماید. انسان شاکر دچار رخوت نمی‌شود و شادمانه زندگی و بندگی می‌کند.

شکرگزاری با شناخت نعمت و منعم اتفاق می‌افتد و شاکر با تمرکز بر داشته‌های مادی و معنوی و توجه آگاهانه نسبت به نشانگان پیرامونی، شناخت خود را که با واکنش عاطفی عجین شده است، به مرحله عمل می‌کشد و درصدد جبران نعمت برمی‌آید. این جبران برای پیرو قرآن در قالب التزام به فرمان‌های الهی نمود پیدا می‌کند و با تغییر شناخت‌ها و باورها، کاهش هیجان‌های ناسالم و حمایت اجتماعی سبب پرورش انسان‌هایی عزت‌مند، خوشتن‌دار و مسئولیت‌پذیر می‌شود. شکرگزاری حداقل شرط بندگی است و اعتقادات دینی و التزام به

رفتارهای دینی خواسته شده در جهت شکر منعم، سرگردانی، اضطراب و نگرانی را کاهش می‌دهد، منتهی به سلامت روح و روان می‌شود و در نهایت سبب پرورش انسان‌های تکامل یافته و دین‌دار می‌شود (کهساری، ۱۴۰۲، ص. ۱۰۷).

۴. اصل لزوم توجه دهی به شگفتی خلقت انسان (ذیل بُعد جسم)

دعای عرفه سرشار از مضامینی است که سخن از شگفتی، مراحل خلقت انسان، زیبایی و تکامل در جسم آدمی است. بیشترین درخواست هم در باب جسم، درخواست برای سلامت و تندرستی تن و روح است. از باب نمونه، می‌توان به این مضامین اشاره نمود: «آویخته‌های پرده دلم، قطعات کناره‌های کبد»، «سپس در میان سلب‌ها جایم دادی»، «تویی که زیبا نمودی»، «آفرینشم کامل شد»، «گشودن گره اندوه و تندرستی در بدن». این نگاه کامل، عمیق و سرشار از شگفتی و ستایش در باب جسم که در دعای عرفه بیان می‌شود، ثمرات تربیتی بسیاری به همراه دارد. نگاه امانت به تن و روح، تلاش برای بهره‌مندی کامل از ظرفیت‌ها و استعدادها، شاکر بودن نسبت به پروردگار، توجه به سلامت بعد جسمی و روانی و در نهایت، رسیدن به توحید خالق از طریق نگاه به شگفتی مخلوق، از ثمراتی است که تنها با پرهیز از نگاه عادی زده به جسم و توجه به ابعاد و ظرافت‌های خلقت آن حاصل می‌شود.

برخی مفسران معتقدند هدایت الهی نسبت به تمامی موجودات این است که هر یک را به تمام امکانات در خور وجود آن شیء مجهز ساخته تا به مطلوب و مقصودش برسد یعنی ساختار هر یک به گونه‌ای سامان یافته که به سوی هدف و مقصد و مقصودش کشیده می‌شود و این، همه موجودات را شامل است (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج. ۱۴، ص. ۱۶۶). این مهم، یعنی رسیدن به هدف خلقت از طریق ساختار وجودی نهفته شده در خلقت، زمانی اتفاق می‌افتد که انسان به ابعاد و ظرفیت‌ها و استعدادها و شگفتی‌های خلقت نوع خود و نیز ابعاد فردی متمایز در وجودشان آگاهی داشته باشند و این آگاهی علاوه بر بینش، بر گرایش‌ها و عمل او نیز اثرگذار باشد. تنها نگاه عمیق و از سر شوق آدمی به جریان خلقت خود، چنین اثرات و رهنمون‌های تربیتی را برای هدایت نهایی او به همراه خواهد داشت.

۵. اصل لزوم معرفت دهی به راهنما بودن خلقت (ذیل بُعد زیستی)

در دعای عرفه علاوه بر اینکه به نظام خلقت جهان و چگونگی آن اشاره می‌نماید: «ای که باده‌ها را مژده دهندگانی پیشاپیش باران رحمتش فرستاد». از مهم‌ترین ویژگی خلقت پرده برمی‌دارد: «به

آنچه در آسمان و زمین از پدیده‌های نو و شگفت پدید آوردی بیدارم کردی» و یا «هیچ موجودی نیست مگر اینکه همراه ستایش تسبیح می‌گوید». جهان به عنوانی الگویی برای تربیت انسان و به‌عنوان ابزاری کمک دهنده برای طی نمودن هدف و مسیر خلقت انسان در اختیار او قرار گرفته است. به عبارتی، خداوند می‌خواهد «با» و «به‌وسیله» جهان هستی، انسان را به سمت خویش رهنمون نماید. با هستی از طریق الگوگیری از تسبیح و ستایش و شگفتی خلقت و به وسیله هستی از طریق استفاده درست از آن. این‌گونه خواهد بود که آدمی از طریق وجود نازل‌تر از خود به وجود عالی در جهان دست می‌یابد. گرچه طریق این دستیابی با تفکر در خلقت و نگاه درست به آن حاصل می‌گردد و گرنه بسیار آدمیان که از جهان تنها ماندن در سطح ماده را بهره برده‌اند.

از همین باب است که امام علی (علیه‌السلام) فرموده‌اند: هیچ عبادتی مانند فکر و اندیشه در خلقت نیست (مجلسی، ۱۳۸۸، ج. ۶۸، ص. ۳۲۴). این نشان از تأثیر عمیقی است که راهنما و راهبر بودن جهان خلقت برای تربیت انسان دارد. شهید مطهری در این زمینه بیان می‌کند که: «انسان می‌تواند از جمله در عالم خلقت تفکر کند. اگر انسان در کار عالم و در نظام‌های عالم و در دقایق مخلوقات تأمل و دقت کند و هدفش از این تأمل و دقت و کشف رازهای این عالم باشد که به حقیقت بیشتر راه یابد و خدا را بهتر بشناسد» (مطهری، ۱۳۹۴، ص. ۱۸۴). هرچه هست نگاه سطحی و مادی به طبیعت نمی‌تواند انسان را راهنما باشد و تربیت نماید، بلکه این نگاه دورکننده از هدف خلقت است. تنها نگاه آیه‌ای به جهان به‌عنوان جلو مظهر قدرت، علم، رحمانیت و رحیمیت اوست که راه را برای جوینده، جلوه‌گر می‌نماید.

۶. اصل لزوم دشمن‌شناسی و تعامل هوشمندانه با دشمن (ذیل بُعد سیاسی)

تعايير سیاسی در دعای عرفه از نوعی کیاست سیاسی از یک‌طرف و نوعی رهایی از شر دشمن سخن به میان می‌آورد. آنجا که امام می‌فرمایند: «در رابطه با او (دشمن) انتقام و هدفم را نشانم ده» و یا «مرا از شر آنچه ستمگران در زمین انجام می‌دهند بازدار، یا به بیگانه تا با من با ترش‌رویی برخورد کند». این بیانات نشان از اهمیت توجه به روابط سیاسی و در برخورد با بیگانگان و دشمنان دارد. به عبارتی، همان‌گونه که در بعد فردی، موانع و افرادی وجود دارند که مانع از سیر تعالی و تربیتی انسان می‌شوند، برای جامعه نیز گروه‌ها و دشمنانی وجود دارد که مانع از تعالی و تربیت سیر جامعه می‌شوند و این موانع در سطح اجتماع بر تک‌تک افراد آن اثر می‌گذارد. از

همین باب تربیت بعد سیاسی در باب شناخت دشمن و نحوه تعامل زیرکانه با او به گونه‌ای که کمترین آسیب را برای فرد و جامعه داشته باشند لازم و ضروری است. روابط انسان با دوست باید صادقانه و با دشمن زیرکانه باشد تا از هر دو نوع رابطه به مقصد درست دست یابد.

در همین راستا، تربیت از نگاه بنیان‌گذار انقلاب، نمی‌تواند فارغ از تربیت سیاسی باشد؛ چنانچه تأکید می‌کنند: «آقایان که تربیت بچه‌ها را می‌کنند، مسائل سیاسی روز را هم به آن‌ها تعلیم نکنند. نمی‌گویم همه آن این باشد. همه چیز باید باشد. یک بچه‌ای که از یک مدرسه بیرون می‌آید، باید مسائل دینی‌اش را بداند. مسائل نماز و روزه‌اش را بداند. هم تربیت‌های علمی بشود... و هم تربیت سیاسی» (خمینی، ۱۳۷۹، ج. ۵، ص. ۱۰۵). باید توجه داشت، تربیت تمام‌ساحتی، نگاهی است که انسان را در تعالی همه ابعاد او پرورش می‌دهد و در این مدل تربیت، دیانت بدون سیاست، رشد علمی بدون نگاه اجتماعی و سلامت بدون معنویت، تربیتی ناقص است. آری «از صدر اسلام تاکنون دو طریقه، دو خط بوده است: یک خط، اشخاص راحت‌طلب که تمام همشان به این است که یک طعمه‌ای پیدا کنند و بخورند و بخوابند و عبادت خدا هم - آن‌هایی که مسلمان بودند- می‌کردند؛ اما مقدم بر هر چیزی در نظر آن‌ها راحت‌طلبی بود... تکلیف را این می‌دانستند که نمازی بخوانند و روزه‌ای بگیرند و بنشینند در منزلشان ذکر می‌گویند و ... یک دسته دیگر هم انبیا بوده‌اند و اولیای بزرگ... این دسته‌ای که خودشان را از اول مهیا کرده‌اند برای مقابله با ظلم» (خمینی، ج. ۱۵، ص. ۴۵).

۷. اصل لزوم دشمن‌شناسی و تعامل هوشمندانه با دشمن (ذیل بُعد سیاسی)

در دعای عرفه ذیل بُعد اجتماعی، بیشترین مضمونی که مورد تکرار و توجه قرار گرفته است، کلیدواژه عزت می‌باشد. عزت که در مقابل آن، کلیدواژه (ذلت/ خواری) قرار دارد از فرازهای مختلف دعای عرفه و در قالب جملات زیر مورد اشاره قرار گرفته است: «در دیدگان مردم بزرگم کن/ سبکی‌ام نزد کسی که اختیار کارم را به او دادی/ در نتیجه، اولیایش به عزت او عزیز می‌شوند/ در حال خواری، عزتم بخشید/ تویی که گرامی داشتی/ ای که اولیایش را جامه‌های حرمت و ارجمندی پوشاند، پس آمرزش‌جویانه در برابرش قرار گرفتند/ معبودم چگونه عزت خواهم، درحالی‌که در خواری ثابتم کرده‌ای و چگونه عزت نخواهم با آن‌که به خود نسبتم داده‌ای؟/ یا چگونه خوار گردم در صورتی‌که اعتمادم بر توست».

اما رابطه عزتمندی و تربیت در چیست که در دعای عرفه این قدر مورد توجه می باشد. یقیناً فرد عزتمند کسی است که برای بالاترین اهداف زندگی اش حاضر نیست تن به خواری دهد. فرد عزتمند با عامل بازدارنده و اراده ای درونی خود را دچار امور پست نمی کند و کسی که به پستی تن ندهد، نیمی از مسیر تربیت را طی نموده است. در ارتباط عزت و تربیت این سخن امام حسن (علیه السلام) می تواند راهگشا باشد: «هرگاه بخواهی، بدون داشتن قبیله، عزیز باشی و بدون داشتن قدرت حکومت، هیبت داشته باشی، از سایه ذلت معصیت خدا، بدر آی و در پناه عزت اطاعت او قرار گیر» (مجلسی، ۱۳۸۸، ج. ۴۳، ص. ۱۳۹). به عبارتی، انسان عزیز، می داند که گناه برای اشرف مخلوقات، همان پستی و خواری است لذا تن به گناه نمی دهد و کسی که تن به گناه نمی دهد تربیت شده است. از جهت دیگر انسان عزتمند می داند که اگر در ذیل طاعت الله قرار نگیرد، مجبور است در ذیل طاعت نفس و دیگر انسان ها تن به اطاعت نهد و از این رو طاعت حق را می پذیرد و کسی که بندگی حق کند، تربیت شده است. بی جهت نیست که امام حسین (علیه السلام) مرگ با عزت را بهتر از زندگی با ذلت می دانستند (مجلسی، ۱۳۸۸، ج. ۴۴، ص. ۳۲۹) و این چیزی نیست جز رابطه عمیقی که شرافت نفس و عزتمندی در تربیت و وارستگی انسان دارد.

۸. اصل لزوم گذردهی از نادانی به دانایی حقیقی (ذیل بُعد علمی)

کسی که جاهل است و خود را عالم می پندارد، هیچ گاه به سرمنزل مقصود نمی رسد و اما کسی که جاهل است و خود را عالم نمی پندارد، اسیر حجاب اکبر علم نمی شود. یکی از مقدمات توجه به جهل، این است که انسان بداند علم حقیقی چیست و علوم دنیایی و عرضی را علم حقیقی نپندارد. در دعای عرفه به خوبی این موضوع تبیین شده است. تعبیری که حضرت در آن اشاره می کنند علم انسان نوعی جهل و نادانی است وقتی پیوندی با شناخت رب العالمین نداشته باشد و به عبارتی، علمی که سبب دوری از خداوند شود و بهره ای از نور الهی در آن نباشد و سبب تکبر آدمی گردد، همان حجاب اکبر است. امام در فرازهای مختلف به تبیین این موضوع پرداخته اند: «خدایا در عین دانایی نادانم، پس چگونه در عین نادانی نادان نباشم/ معبودم از اختلاف آثار و تغییرات احوال دانستم که خواسته ات از من این است که خود را در هر چیز به من بشناسانی تا در هیچ چیز نسبت به تو جاهل نباشم/ معبودا از علم انباشته ات به من بیاموز/ معبودم مرا به

حقایق اهل قرب محقق کن / تویی که انوار را در قلوب دوستان تاباندی تا تو را شناختند و یگانه‌ات دانستند».

پس اگر علم، دارای مراتب است، در هر مرتبه پیوندی که با وجود خداوند دارد، به همان میزان در تربیت انسان و رشد و تعالی او اثرگذار است. از همین رو از جمله بالاترین علوم معرفت‌النفس است که سبب رسیدن به معرفت‌الحق می‌گردد. رسول خدا (ص) درباره مردی که علم انساب می‌دانست و مردم دور او حلقه زده بودند و او را علامه می‌دانستند، فرمودند؛ آن علمی که او می‌داند علمی است که نه دانستنش برای کسی نفعی دارد و نه ندانستنش موجب ضرر می‌شود، بلکه علم واقعی علم به سه چیز است: علم به آیه‌ای محکم، یا فریضه‌ای عادل و یا سستی قائم، و خارج از این سه همه فضل است و نه علم (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۳۲، ص. ۱۳۷). پس طبق سخن رسول خدا (ص) یا باید با نور آیه‌ای از آیات الهی مرتبط شویم و یا واجباتی را بشناسیم و دل را در مسیر آن قرار دهیم و یا سنت قائمه‌ای را بیاییم و در عالم آن زندگی کنیم و صاحب «وقت» شویم. یعنی باید انسان، آیه و نشانه‌ی محکم خدا شود، نه این‌که نشانه‌های خدا را صرفاً بخواند و بداند.

۹. اصل لزوم توجه دهی به فناوری به‌عنوان نعمت (ذیل بُعد فناوری)

در دعای عرفه، تنها دو عبارت که ارتباط ضمنی با موضوع فناوری داشته باشد یافت شد: «پاداش‌دهنده هر سازنده/ بنابراین از انواع وسایل زندگی و اقسام بهره‌ها نصیب من فرمودی». جمله اول نشان از این دارد که ساختن و سازندگی امری نیکو و در خور پاداش است و جمله دوم اشاره به این موضوع دارد که وسایل زندگی که به‌نوعی می‌تواند اقسامی از سازه‌ها و فناوری‌های انسانی باشد، نعمت و بهره زندگی دنیا هستند. باید توجه داشت نقش فناوری در تربیت انسان، نقش ابزاری و بسترسازی است. اگر فرد و جامعه در راستای رسیدن به اهداف انسانی خود، مجهز به امکانات و تکنولوژی‌های لازم باشد، سریع‌تر و ثمربخش‌تر به نتیجه دست پیدا خواهد کرد. جامعه و امت اسلامی نیز از این امر مستثنا نمی‌باشد و کاربرد فناوری، می‌تواند در قدرتمند نمودن یک جامعه در راستای تربیت و تعالی افرادش گامی مهم محسوب شود.

از همین باب قرآن در مباحثات بسیاری در باب فناوری به‌عنوان یک منبع و مرجع، بین متفکران و صاحب‌نظران دینی مطرح بوده است. افراد بسیاری در عالم اسلام، برای تبیین نوع مواجهه نظام معرفتی و هستی‌شناسی دینی با فناوری، به قرآن تمسک کرده‌اند. گام نهادن در طریق

صعب فناوری، نه یک امر ممدوح، بلکه از نظر قرآن امری است واجب. امری که خداوند به آن فرمان داده و برای انجام فرمان الهی در جهت آبادانی زمین، بشر موظف است توان خویش را به کار بسته تا دستور الهی (هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا) (هود: ۶۱) تحقق یابد. در زبان قرآن، اعتنای به دنیا مهم و پرداختن به آبادانی آن در سایه به فعلیت رساندن قوه ابداع و فناوری واجب و رسیدن به این مقام، افتخار است. خداوند با دادن قوه عقل به انسان، وی را با ابزار فناوری موظف به بهره‌وری از آن کرده است و بهترین الگو برای فناوری همان الگوی صنع الهی است. بنا بر الگوی فناوری و صنع الهی، قرآن در عرصه صنع، هم به صنعت می‌پردازد و هم به صانع، هم برای فناوری اهمیت قائل است و هم برای شخص فناور. در فناوری، عنصر حکمت را جان‌مایه کار معرفی می‌کند و فناور را در قامت یک حکیم می‌پسندد. انسان حکیم انسانی است که اگر می‌خواهد کاری انجام دهد، بهترین طرح‌ها را در ذهن خودش برای آن کار می‌ریزد و بهترین نقشه‌ها را تهیه می‌کند. از آنجا که یک مقصد و مقصود در کار است، ناچار باید بهترین مقصودها را انتخاب و بهترین شکل‌ها و راه‌های رسیدن به آن مقصود را هم انتخاب کرده باشد. آن وقت چنین کسی را حکیم می‌گوییم (جلیلی، ۱۳۹۹، ص. ۱۳۴).

۱۰. اصل لزوم تربیت نگاه زیبایی‌شناسی (ذیل بُعد زیبایی‌شناسی)

در دعای عرفه، ذیل بُعد هنر، عبارت خاصی وجود ندارد اما ذیل بُعد زیبایی‌شناسی به معنای توجه داشتن به ذوق و پرورش زیبایی‌بینی، عبارات زیر قابل توجه است: «مرا کامل و آراسته به دنیا آوردی/ رفتار زیبایت/ معبودم، اگر زیبایی‌هایی از من نمایان شود، به احسان توسست و تو را بر من مهرورزی بسیار است/ ای آن‌که به کمال زیبایی‌اش تجلی کرد». حضرت نه تنها نگاه زیبا دارند بلکه این نگاه به ابعاد مختلف نظر دارد. خلقت انسان، بعد رفتار خالق و مخلوق و زیبایی صفات پروردگار. به عبارتی، زیبایی ظاهری و باطنی هر دو مورد توجه می‌باشد؛ اما زیبا دیدن و نظر به زیبایی چه اثراتی بر تربیت انسان دارد (حسین زاده، ۱۴۰۰، ص. ۸۵). اگر چنین نگاهی در نظر مخاطب نباشد، چه تأثیری بر زندگی او خواهد گذاشت. یقیناً زیبایی‌بینی نوعی شغف و لذت بصری و معنوی را برای انسان در پی دارد که این امر می‌تواند مسیر سخت و دشوار رسیدن به اهداف را سهل و زیبا نماید.

اینکه انسان نقطه شروع که خود اوست را زیبا ببیند و رفتارها و مقدرات را به زیبایی تعبیر کند و مقصد و هدف که رب‌العالمین است را همه خیر و خوبی بداند، یقیناً شوق رفتن برایش

صدچندان خواهد بود (طاهرزاده، ۱۳۸۹، ص. ۷۴). در مقابل، نگاهی که همیشه نظر به کاستی‌ها دارد، اگر هم در تربیت قدم بردارد، همیشه با نوعی کسالت و بی‌انگیزگی همراه خواهد بود.

۱.۱ اصل لزوم توجه به وسعت اقتصادی (ذیل بُعد اقتصاد)

گرچه در دعای عرفه مضمونی که اشاره به شغل و حرفه داشته باشد وجود نداشت و تنها اشاره‌ای ضمنی به موفقیت شده بود اما در باب بعد اقتصادی، حضرت می‌فرمایند: «خدایا از روزی حلال بر من وسعت ده». در ادامه ایشان وسعت رزق را تنها در امور ظاهری نمی‌دانند و بیان می‌دارند «مرا در آنچه نصیب فرمودی برکت ده». به عبارتی، هم وسعت رزق امر مطلوبی است، هم برکت رزق از مصادیق وسعت است. حضرت، وسعت رزق را از خداوند می‌خواهند اما برای خود در برابر رزق، بی‌نیازی را طلب می‌نمایند: «خدایا قرار ده، بی‌نیازی را در روح و روانم». این خود مرتبه‌ای از تربیت در مواجهه با رزق و روزی است.

علاوه بر بی‌نیازی و عدم تعلق، صفات دیگری نیز در رابطه با رزق و ذیل بُعد اقتصادی می‌تواند پرورش یابد که نشان از تربیت و مواجهه درست با مال و ثروت دارد. بر همین اساس دوازده مؤلفه در رابطه با تربیت اقتصادی در سیره حضرت علی (علیه‌السلام) را می‌توان برشمرد: «توکل به خدا، رعایت انصاف، التزام در کسب روزی حلال، رعایت الگوی مصرف، خوش خلقی، امانت‌داری، اهتمام به کار و تلاش، اهتمام در سازندگی و آبادانی، حفظ منافع جامعه، برنامه‌ریزی، التزام در ارائه کار با کیفیت و التزام به قانون در سیره اقتصادی امام (ع) به‌عنوان الگوی اسلام ناب برای آموزش افراد جامعه وجود دارد» (قبادی، ۱۳۹۸، ص. ۶۱).

پس انسان در تعامل با مال و ثروت و اقتصاد می‌تواند خود را تربیت نماید. به عبارتی، تربیت اخلاقی و تربیت اقتصادی پیوندی عمیق با یکدیگر دارند. یکی از آموزه‌های پیامبران الهی نیز این است که راز زندگی سالم، سادگی و قناعت، در زمان دارایی و نداری است و این امر، با فقر و بخل، تفاوت دارد (طاهرزاده، ۱۳۸۵، ص. ۲۷). سادگی و قناعت، آزادگی را به همراه دارد و باعث می‌شود روان انسان در مسیر تحقق هدف اصلی‌اش پیش برود. پول و مادیات تا آنجا اهمیت دارد که یک زندگی ساده، در بستر معرفت و عبادت، فراهم شود که در آن نیازهای اولیه رفع گردد. در این صورت می‌توان بقیه‌ی اوقات عمر را صرف معرفت و عبادت خدا کرد؛ اما پولی که سبب زیاده‌خواهی شود و فرصت عبادت را بگیرد به فرد آسیب می‌رساند.

بحث و نتیجه گیری

پرداختن هماهنگ و متوازن به همه‌ی ابعاد انسان، باعث تحقق تربیتی همه‌جانبه‌نگر و کامل می‌شود که نتیجه‌ی آن افرادی است که با رشد در همه‌ی ابعاد وجودی خویش، شخصیتی سامان‌یافته و متعادل دارند و می‌توانند نیازهای وجودی خود و جامعه را به‌طور احسن برآورده ساخته در راستای هدف نهایی زندگانی و تربیت که همان تحقق حیات طیبه است، گام بردارند. در اینجا، نکته‌ی مهم این است که مربی یا معلم برای پرورش همه‌ی ابعاد وجودی متربیان، خود باید وجودی پرورش‌یافته در این ابعاد داشته باشد و یکی از روش‌های مؤثر در پرورش متربیان و متربیان تمام‌ساحتی، مراجعه به منابع نظری و استخراج مبانی تربیت تمام‌ساحتی از منابع معتبر دینی است. دعای عرفه به‌عنوان الگویی جامع و همه‌جانبه می‌تواند یکی از منابع اصیل در راستای تحقق هدف حاضر باشد. گرچه در دعای عرفه تمامی ساحت‌های شش‌گانه تربیتی مورد اشاره قرار گرفته اما رویکرد و جهت‌گیری این ساحت‌ها در ذیل گزاره‌های اعتقادی بیان شده است. به عبارتی، تمام ساحت انسانی در این دعا در پیوند با رب‌العالمین و با رویکرد اعتقاد توحیدی بیان می‌گردد و چتر ساحت اعتقادی بر تمامی ابعاد و ساحت انسانی سایه افکنده است.

با لحاظ مقدمه فوق، نتایج تحقیق در پاسخ به پرسش اول تحقیق یعنی ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیت، در دعای عرفه دارای چه الگویی است؟ مؤید آن است که بیشترین کدهای استخراج‌شده مربوط به ساحت اعتقادی، عبادی، اخلاقی می‌باشد و کمترین کدها مربوط به ساحت زیبایی‌شناسی - هنری.

نتایج تحقیق در پاسخ به سؤال دوم تحقیق؛ یعنی ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیت در دعای عرفه، دارای چه دلالت‌هایی تربیتی در بخش اصول تربیت می‌باشد؟ مؤید یازده اصل تربیتی می‌باشد که شامل موارد زیر است: اصل لزوم توجه دهی به وحدت ساحتی در ذیل توحید (ذیل بُعد اعتقادی)، اصل لزوم آگاهی دهی به جایگاه خالق و مخلوق در نظام هستی (ذیل بُعد اخلاقی)، اصل لزوم دعوت به شکرگزاری به‌عنوان شاخصه عبادت (ذیل بُعد عبادی)، اصل لزوم توجه دهی به شگفتی خلقت انسان (ذیل بُعد جسم)، اصل لزوم معرفت دهی به راهنما بودن خلقت (ذیل بُعد زیستی)، اصل لزوم دشمن‌شناسی و تعامل هوشمندانه با دشمن (ذیل بُعد سیاسی)، اصل لزوم دعوت به رفتار عزتمندانه (ذیل بُعد اجتماعی)، اصل لزوم گذردهی از نادانی به دانایی حقیقی (ذیل بُعد علمی)، اصل لزوم توجه دهی به فناوری به‌عنوان نعمت (ذیل بُعد فناوری)،

اصل لزوم تربیت نگاه زیبایی‌ن (ذیل بُعد زیبایی‌شناسی)، اصل لزوم توجه به وسعت اقتصادی (ذیل بُعد اقتصاد).

در تحلیل مقایسه‌ای پژوهش حاضر با پژوهش‌های مشابه به که به تحلیل ساحت‌های تربیتی در متون دینی پرداخته‌اند، دو وجه اشتراک کلی مشاهده می‌گردد. تأکید و فراوانی بیشتر در رابطه با ساحت اعتقادی-عبادی-اخلاقی نسبت به دیگر ساحت‌ها و دوم نگاه توحیدی به ساحت‌های مختلف و تعریف این ساحت‌ها ذیل ساحت اعتقادی بود. بخش نوآوری پژوهش نیز از جهت استفاده از رویکردهای جدید تحلیل و کدگذاری و در ادامه استنباط دلالت‌های تربیتی مرتبط، حائز اهمیت می‌باشد.

در نهایت، باید اذعان داشت، جریان تعلیم و تربیت اگر خواهان موفقیت و تعالی است باید تربیت را در تمامی ساحت‌ها آن وجهه همت خود قرار دهد. آنچه چالش اصلی روندهای تعلیم و تربیت به‌ویژه در ساختار نظام‌های آموزشی است این است که انسان تک‌بعدی و یا چندبعدی را مدنظر اهداف و برنامه‌ریزی‌های خود قرار داده و یا حتی اگر در بعد برنامه و محتوا به همه ابعاد آدمی نظر نموده، در عمل به دلیل ساختارهای معیوب روشی و سازمانی نمی‌تواند اهداف همه‌جانبه تربیتی را تأمین نماید. چالش دیگر در این زمینه تمسک به تربیت بر اساس الگوهای رقیب غربی و غیر اسلامی است که نه تنها نمی‌تواند انسان را در هر ساحت به نحو مطلوب تربیت نماید بلکه زمینه‌های نظری و عملی این الگوها سبب دورافتادن انسان از اهداف خلقتش خواهد شد. بر همین اساس، پیشنهاد می‌شود:

✓ مجموعه منسجمی از مبانی و اصول و روش‌های تربیت تمام‌ساحتی انسان بر اساس گزاره‌های معرفتی درون‌دینی و بر پایه تحقیقات نظری، تدوین گردد.

✓ مبانی نظری تدوین‌شده بر اساس کار کارشناسی به‌صورت عملیاتی و کاربردی در نظام تعلیم و تربیت تعریف و نهادینه شود.

در نهایت پژوهش حاضر به دلیل محقق‌محور بودن آن، می‌تواند در بخش کدگذاری و تحلیل و استنباط داده‌ها گرفتار پیش‌فرض‌های ذهنی محققین شده باشد که این امر با تکرار چنین پژوهشی توسط دیگر محققین، روایی می‌یابد.

منابع

- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دارالفکر.
- بهشتی، محمد (۱۴۰۱). دلالت‌های تربیتی دعای عرفه در ساحت تربیت توحیدمدار با تکیه بر روش‌های تربیت اخلاقی عرفانی. *تربیت اسلامی*، ۱۷(۳۹)، ۹۳-۱۱۲.
- جلیلی، رضا (۱۳۹۹). *فناوری در قرآن*. تهران: دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام).
- جواد آملی، عبدالله (۱۳۹۷). *تسنیم* (۷۰جلد). تهران: اسرا.
- حاجی ده آبادی، محمدعلی (۱۳۹۸). *درآمدی بر نظام تربیتی اسلام*. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- حسینی، محمد؛ و صادق زاده قمصری، علیرضا (۱۴۰۲). *تبیین فلسفه تربیت رسمی و عمومی (تربیت مدرسه‌ای)*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسین زاده، ام البنین (۱۴۰۰). تدوین الگویی برای تربیت زیبایی شناسانه بر اساس مبانی زیبایی در قرآن. *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، ۹(۱۶)، ۸۳-۱۱۳.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹). *صحیفه نور*. مجموعه رهنمودهای امام خمینی (۲۲جلد). تهران: سروش.
- داودی، محمد؛ و کارآمد، حسین (۱۴۰۰ش). *فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی*. قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۱). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: نشر دانشگاه تهران.
- طاهرزاده، اصغر (۱۳۸۵). *جایگاه رزق انسان در هستی*. اصفهان: لب المیزان.
- طاهرزاده، اصغر (۱۳۸۹). *ادب خیال، عقل و قلب*. اصفهان: لب المیزان.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۸). *المیزان فی تفسیر القرآن* (سید محمدباقر موسوی همدانی مترجم). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- علیپور، فاطمه؛ حیدری، زهرا؛ و سنجری، فاطمه (۱۳۹۸). بررسی میزان توجه به ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیت در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره دوم ابتدایی. *مطالعات تربیتی و اجتماعی قرآن و عترت*، ۲(۳)، ۷-۳۰.

الگوی تربیتی تمام‌ساحتی در دعای عرفه و ... / مهدیه کشانی و اباذر کافی موسوی ۱۷۱

- فرهادی، نوازاله؛ و گرامی طیبی، زهرا (۱۴۰۰). تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی متوسطه اول بر پایه ساحت‌های شش‌گانه تربیت در سند تحول بنیادین. *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، ۹(۱۶)، ۱۸۱-۲۰۴.
- قبادی، آیت (۱۳۹۸). تبیین مؤلفه‌های تربیت اقتصادی در سیره علوی. *آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث*، ۵ (۱)، ۷۹-۶۱.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. تحقیق غفاری، علی‌اکبر؛ آخوندی، محمد. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- کهساری، رضا (۱۴۰۲). *نشانیگان شاگردین در متون اسلامی و آثار روان‌شناختی آن*. پژوهش در دین و سلامت، ۳۶، ۱۱۸-۱۰۷.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۸۸). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*. (۱۱۰جلد). تهران: انتشارات دار الکتب الاسلامیه.
- محمدی پویا، فرامرز (۱۳۹۸). تبیین سیره‌ی تربیتی امام سجاد(ع) در صحیفه سجادیه با تأکید بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۷ (۴۲)، ۲۷-۵۳.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۸). *دانشنامه امام حسین(علیه‌السلام)* (۴جلد). قم: دارالحديث.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۴). *تعلیم و تربیت در اسلام*. تهران: صدرا.
- میرزایی، نجفعلی (۱۳۸۸). *فرهنگ اصطلاحات معاصر عربی-فارسی*. تهران: فرهنگ معاصر.
- یزدانی، فریدون؛ محمدی پویا، فرامرز؛ و بیجنوند، زهرا (۱۳۹۸). *احصاء مصادیق ساحت‌های شش‌گانه‌ی تربیتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در قرآن کریم*. پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۹ (۱۹)، ۸۷-۱۱۱.
- Corbin, J. M., & Strauss, A. (1990). Grounded theory research: Procedures, canons, and evaluative criteria. *Qualitative sociology*, 13(1), 3-21.
- Jensen, K. & Jankowski, N. (2002). *A handbook of qualitative methodologies for mass communication research*. London: Routledge
- Langdrige, D. (2007). *Phenomenological psychology: Theory, research and method*. London: Person Education Limited.